

İSLAM İKTİSADI VE EMEK

Yayına Hazırlayan
Yusuf Enes Sezgin

Yazarlar

Chaib Bounoua, Kadir Yıldırım, Latife Reda, Mohamed Benbouziane
Muhammad Iqbal Anjum, Mustafa Macit, Rajai Ray Jureidini
Saffet Köse, Salman Ahmed Shaikh, Siham Matallah, Toseef Azid
Yasien Mohamed, Zeyneb Hafsa Orhan

Çeviren
Gülnihal Kafa

İslam İktisadı Atölye Dizisi

Bu dizi, İslam iktisadı alanında Türkiye'deki temel kaynak ihtiyacını karşılayarak alana dair yapılan çalışmaları bir araya getirmektedir. Dizide İslam İktisadı Atölyelerinde sunulan tebliğler derlenerek ilgililerinin istifadesine sunulmaktadır.

Dizideki Diğer Kitaplar

Taha Eğri, Necmettin Kızılkaya, Oğuz Karasu (Ed.), *İslam İktisadını Yeniden Düşünmek*

Yusuf Enes Sezgin (Yayına Haz.), *İslam İktisadı ve Piyasa*

Lütfi Sunar (Ed.), *İslam İktisadında Sosyal Adalet*

Chaib Bounoua

Cezayir Tlemcen Üniversitesi İşletme ve İktisat Fakültesinde profesör ve üniversitenin kayıt dışı iktisat, kurum geliştirme ve araştırma laboratuvarının direktörüdür. Doktorasını Fransa Amiens Üniversitesinde 1992 yılında tamamlamıştır. Araştırma alanları kurumsal iktisat ve gelişim iktisadıdır. Kayıt dışı iktisat, iktisadi geçişler ve iktisadi kurumlar gibi konularda birçok makalesi bulunmaktadır.

Kadir Yıldırım

İstanbul Üniversitesi İktisat bölümünden 2003 yılında mezun oldu. Aynı üniversitede İktisat Teorisi alanında yüksek lisansını (2006) ve Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri alanında doktorasını (2011) tamamladı. Hâlen İstanbul Üniversitesinde iktisat tarihi, iktisadi düşünce tarihi ve emek tarihi alanlarında dersler vermektedir.

Latife Reda

2003 yılında Lübnan Amerikan Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümünden mezun olmuştur. 2008 yılında aynı üniversitenin Uluslararası İlişkiler Bölümünde yüksek lisansını tamamlamıştır. Bunun ardından SOAS Londra Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümünde doktorasını tamamlamıştır. Beyrut'taki Arap Devletleri Uluslararası İşçi Organizasyonları Bölgesel Ofisi'nde uluslararası işçi hukuku ve İslam'da göçmen kavramı projelerinde araştırmacıdır.

Mohamed Benbouziane

Tlemcen Üniversitesi İşletme ve İktisat Fakültesinde profesördür. Yüksek lisansını 1989 yılında Sheffield Üniversitesi İktisat Fakültesinde, doktorasını ise 2003 yılında Tlemcen Üniversitesi Finans Bölümünde tamamlamıştır. Başlıca araştırma alanları uluslararası finans ve finans ekonometrisidir. Ekonomik Araştırmalar Forumu (IERF) ve Orta Doğu Ekonomi Birliği (MEEA) üyesidir.

Muhammad Iqbal Anjum

Yüksek lisansını ABD Kansas State Üniversitesinde "İslami Çerçeve de Gelir ve Zenginliğin Eşit Dağıtımı" başlıklı teziyle tamamlamıştır. Doktorasını ise "Pakistan'ın Dış Borç Krizinin Ekonomik Etkileri" başlıklı tezi ile Avusturya Deakin Üniversitesinden almıştır. 1987'den 2000'e kadar

Uluslararası İslamabad İslam Üniversitesi İslam İktisadı Enstitüsünde araştırmacı ve öğretim görevlisi olarak çalışmıştır. 2000 yılından bu yana Uluslararası İslamabad İslam Üniversitesi İslam İktisadı Enstitüsünde öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır.

Mustafa Macit

1999 yılında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun olduktan sonra Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Sosyolojisi Anabilim Dalında yüksek lisans (2001) ve doktora yaptı (2009). 2011 yılında Din, Bilgi ve Kültür Sosyolojisi alanında doçent oldu. Üç kitabı ve çeşitli bilimsel dergilerde yayımlanmış makaleleri bulunan yazar, hâlen Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İDKAB Eğitimi Bölümünde Öğretim Üyesi olarak görev yapmaktadır.

Rajai Ray Jureidini

Doktorasını 1986 yılında Güney Avustralya Flinders Üniversitesi Sosyoloji Bölümünde tamamlamıştır. Avustralya'nın farklı üniversitelerinde Sosyoloji Bölümünde görev yaptıktan sonra 1999 yılından itibaren Beyrut Amerikan Üniversitesinde 6 yıl görev yapmış ve buradaki çalışmalarını süresinde göçmen işçiler ve insan hakları meseleleri üzerine araştırma ve yayınlara imza atmıştır. 2008'de Kahire Amerikan Üniversitesi Göç ve Mülteci Çalışmaları Bölümünün başkanı olmuş ve göç ve mülteci meselelerine dair birçok araştırma yürütmüştür. Bağlı bulunduğu Lübnan Amerikan Üniversitesi Göç Çalışmaları Enstitüsü'nden emekli olan Jureidini, Katar Foundation'da çalışmaktadır.

Saffet Köse

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi rektör yardımcısı ve İslami İlimler Fakültesi dekanıdır. Lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimini Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde tamamlamıştır. Fıkıh alanında yayınlanmış pek çok makalesi ve kitabı bulunmaktadır.

Salman Ahmed Shaikh

Pakistan İş Yönetimi Enstitüsü'nde (IBA) araştırma asistanı olarak görev yapmaktadır. Ayrıca IBA'da iktisat bölümlerinde lisans ve lisansüstü düzeyde dersler vermektedir. Ayrıca IBA'da ABD Barış Enstitüsü tarafından desteklenen "2014 ve NATO sonrası Pak-Afgan Durum Tablosu" adlı

projede araştırmacı olarak çalışmıştır. 2010'da finans alanından yüksek Őeref derecesi ile mezun olmuştur. IBA ve Szabist gibi Pakistan'ın en iyi üniversitelerinde finans alanında lisans ve lisansüstü düzeyde dersler vermiştir. Profesyonel kariyerinde ise Meezan Bankası, BMC Pakistan (Reuters'in Pakistan partneri) ve ABD Bankacılar Akademisi'nde çalışmıştır. Bunların yanında Shaikh, ABN AMRO ve Citibank'ta da görev yapmıştır.

Siham Matallah

Cezayir Tlemcen Üniversitesi İktisat Bölümü'nde araştırma görevlisi ve aynı niversitenin LAREIID İktisat, Kurumlar ve Gelişim Enstitüsünde araştırmacıdır. Çalışma konuları kurumsal iktisat, teorik ve uygulamalı ekonometri ve istatistiktir.

Toseef Aziz

Profesyonel kariyerine Pakistan Gallup Pole'da araştırma asistanı olarak başlamıştır. Daha sonra Pakistan'ın Baluchistan Üniversitesi, Uluslararası İslam Üniversitesi, BZ niversitesi gibi farklı üniversitelerinde okutman, ğretim yesi ve ğretim görevlisi; Wales niversitesinde araştırma görevlisi ve Loughborough niversitesi ortaklığında Markfield Yüksek ğretim Enstitüsü ve Brunei'deki Sultan Sharif Ali niversitesi'nde ğretim görevlisi; Los Angeles'daki El Camino Community College'da ğretim görevlisi pozisyonlarında çalışmıştır. Hâlen Suudi Arabistan'daki Medine Taibah niversitesi'nde ğretim görevlisi olarak ders vermektedir. ABD, İngiltere, Brunei, Pakistan ve Suudi Arabistan gibi dünyanın farklı blgelelerindeki üniversitelerde iř istatistiği, matematik, nicel finans metodları, ekonometri, risk yönetimi, iktisat teorisi, uluslararası finans ve gelişim, bankacılık, uluslararası yönetim, globalleşme ve oėulculuk, İslam iktisadı ve finans, İslami market ve yatırım alanlarında lisans ve yüksek lisans düzeylerinde birçok ders vermiştir.

Yasien Mohamed

Western Cape Üniversitesi Arapça bölümünde ğretim görevlisi olan Yasien Mohamed'in araştırma alanları Arap dili ve edebiyatı, İslam felsefesi ve dil metodolojisidir. The Teaching of Arabic in South Africa ve Roots to Writing in Southern Africa olmak üzere birak edisyon kitabı bulunmaktadır. Ayrıca First Steps in Arabic Grammar kitabının eř yazarı olan Mohamed, Fitrah: the Islamic Concept of Human Nature adlı kitabın yazarıdır.

Zeyneb Hafsa Orhan

Bahçeşehir Üniversitesi İktisat Bölümünden mezun olmuştur. "Parasal ve Finansal Globalleşmede Neoliberal vs. NİEO Tartışmaları: Gelişmekte Olan Ülkelerde Vaka İncelemesi" başlıklı teziyle İsveç Linköping Üniversitesi Uluslararası ve Avrupa İlişkileri Bölümünde yüksek lisansını tamamlamıştır. Bunun ardından "(İslami Bankacılıkta) Kâr Zarar Paylaşımı Araçları Analizi" başlıklı teziyle Uluslararası Saraybosna Üniversitesinde 2012 yılında doktorasını tamamlamıştır. Araştırma alanları bankacılık ve finans (özellikle İslami bankacılık ve finans), İslam iktisadı, istatistik ve ekonometridir.

İçindekiler

Sunuş	xi
1. İslam Hukuku Açısından Emek <i>Saffet Köse</i>	1
2. İslamî Bir Düzendeki İş Gücü Piyasası: Gözlem ve Değerlendirme <i>Tosef Azid</i>	23
3. 'Beşeri Sermaye' Kavramı Üzerine Eleştirel Bir İnceleme: İslam İktisat Fıkhının Yaklaşımı <i>Zeynep Hafsa Orhan</i>	61
4. Risk Ortamında Çalışmanın/Emeğin Değeri ve Din: Teoriden Pratiğe <i>Mustafa Macit</i>	79
5. İslam'da Emek, İşçi Hakları ve Göç Mefhumları <i>Latife Reda</i>	101
6. İş Gücünün Serbest Hareketliliği Üzerine İlerlemeci Bir Evrensel İslamî Yaklaşım <i>Muhammad Iqbal Anjum</i>	129

7. Marksçı, Ana Akım ve İslami İktisatta Emegın Rolü ve Emegę Yaklaşımına Dair Karşılaştırmalı Bir İnceleme <i>Salman Ahmed Shaikh</i>	159
8. İş Bölümü ve Teorik Temelleri: İbn-i Haldün ve Adam Smith'in Karşılaştırılması <i>Yasien Mohamed</i>	179
9. İslami Hassasiyetin Yoksullukla İmtihanı: Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Devlet ve Kadın İşçiler <i>Kadir Yıldırım</i>	219
10. MENA Bölgesinde Eşitsizlik, İş Gücü Piyasası ve Ekonomik Büyüme: Yönetişim, Mevcut Problemler Hali İyileştirebilecekken Gözden Kaçırılan Bir Unsurdur? <i>Siham Matallah, Chaib Bounoua, Mohamed Benbouziane</i>	249
11. Katar'da İslam Etiğı ve Göçmen İşçiler <i>Rajai Ray Jureidini</i>	275
Dizin	305

'Beşerî Sermaye' Kavramı Üzerine Eleştirel Bir İnceleme: İslam İktisat Fıkhının Yaklaşımı

Zeyneb Hafsa Orhan

Giriş

'Sermaye' terimi, kapitalizmin kendisinden çok daha eski zamanlara dayanır ancak kapitalizmin ortaya çıkışıyla birlikte asli bir dönüşüme uğramıştır. Çünkü kapitalizmin lokomotif unsuru olarak sanayileşme, iktisatçıların ekonomik gelişmeleri ve bu gelişmelerle bağlantılı kavramları değerlendirme ve tanımlama şekillerini değiştirmiştir. Bu şekilde, sermaye kavramının anlamı, 'parasal finansman'dan 'üretim araçları'na kaymıştır. Zamanla bu kavramın anlamı daha da genişlemiş ve 'ekonomik bir değer üretilmesine yardımcı olan her şey' tanımını da kapsamaya başlamıştır. Bugün sermaye kavramı, 1960'lardan beri daha sık kullanılır hâle gelen 'beşerî sermaye' gibi neokapital kavramları da kapsamaktadır. Genel anlamda beşerîsermaye kavramıyla kastedilen şey, ekonomik bir değer üretme sürecinde olan bir insanla ilgili her türlü niteliktir.

İslam, inananlara aynı zamanda ilahî olanla uyumlu bir dünya görüşü de sunan bir dindir. Bu tür bir bakış açısı, diğer

meselelerin yanı sıra ekonomik meselelerin nasıl yürütüleceğini, iktisadi ilişkilerin nasıl kurulacağını vs. de kapsayacaktır. Bu, İslamî iktisat adı verilen disiplinin de 12. yüzyılda başlangıç noktası olmuştur.¹ Her ne kadar bu kavramın tanımı ile ilgili bir görüş birliği söz konusu değilse de burada Asad Zaman (2013) tarafından yapılan tanımı paylaşmak istiyoruz: "İslamî iktisat, Allah'ın ekonomik meselelerle ilgili emirlerini bireysel hayatlarımızda (micro), toplumumuzda (meso) ve ümmet düzeyinde (macro) yerine getirme çabası/mücadelesidir."² Bu tanım, İslam iktisadının uygulamaya konabileceği üç temel düzeyin önemini vurgulamaktadır. Burada şu da ilave edilebilir ki İslamî iktisadın köşe taşları İslam fihkî ve İslam etiğidir.

Yukarıdakilerin hepsi göz önünde bulundurulduğunda, bu makalenin amacı insani sermaye kavramı üzerine eleştirel bir inceleme yapmaktır. Bu bağlamda, özellikle de İslam fihkının perspektifinden faydalanılmaktadır.

Bu çalışmanın yöntemiyle ilgili olarak İslam iktisadı tarafından kullanılmakta olan genel bir yönteme karşı eleştirel bir yaklaşım benimsenmiştir. Bugün, İslam iktisadıyla ilgili çalışmalarda, ana akım iktisat modeline ait modern bir kavramın, kendisine has özelliklerini değerlendirmeye almadan ve İslamî yaklaşımın genel çerçevesine uygun olup olmadığını düşünmeden alınması ve sonrasında da İslamî literatürde bu kavrama tekabül eden bir karşılık bulma çabaları (hatta bu seçeneğin zorlanması) artık yaygın bir uygulamadır. Bu yaklaşıma zıt olan kendi yöntemimizin ayrıntıları ise aşağıda açıklanacaktır.

Bu konunun asıl önemi, beşerî sermayenin üretim araçları gibi diğer bazı kavramlarla ilişkili olduğu gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden, beşerî sermaye kavramının daha iyi anlaşılması, bize bununla bağlantılı olan diğer kavramların ve bu kavramlar etrafında inşa edilen ilişkilerin de anlaşılmasında yardımcı olabilir.

Bu makalenin akışı şu şekildedir: bir sonraki kısımda bu çalışmanın yöntemi açıklığa kavuşturulacaktır. Üçüncü kısımda, okura kaynak taraması eşliğinde arka plan bilgisi sağlanacaktır. Dördüncü kısımda değerlendirme yapılacaktır. Beşinci ve son kısım ise, makale neticelendirilecektir.

Yöntem

Yukarıda, bu makalede kullandığımız yöntemin eleştirel bir yaklaşım üzerine temellendirildiği ifade edilmişti. İslam iktisadı dâhilindeki mevcut çalışmalarda kullanılan, yukarıda bahsi geçen yöntemin aksine öncelikli olarak beşerî sermaye kavramını mutlak bir kavram olarak görmüyoruz. Aksine, gelişimini eleştirel bir şekilde analiz ederek bu kavramın yeni bir icat olmadığını ve ifade ettiği şeyin çok erken dönemlerden beri bilindiğini ve dikkate alındığını gösteriyoruz. Bu noktada, şu soru ortaya çıkmaktadır: “Öyleyse, neden bu tür bir kavram geliştirildi?” Eleştirel yaklaşımımızın ikinci adımı olarak bu kavramın, modernleşme süreciyle başlayarak Batılı dünyanın zihniyetinde yaşanan dönüşümlerden dolayı geliştirildiğini gösteriyoruz.

Bu iki adım da bizi İslam literatüründe beşerî sermayeye tekabül eden bir kavram bulma çabasına (hatta bunu zorlamaya) yönlendirmemektedir. Aksine bizi kavramla ya da kavramın literatürdeki anlamıyla ilgili daha eleştirel bir araştırma yapmaya itmektedir. Bu yüzden bu çalışmanın yönteminin üçüncü ve en temel aşaması, beşerî sermaye kavramının ya da daha doğrusu işaret ettiği şeyin, İslam iktisadı fıkhı dâhilinde incelenmesine dayanmaktadır. ‘İşaret ettiği şey’ ifadesini kullanmamızın nedeni, bu kavramın yeni olması ve klasik İslam literatüründe yer almamasıdır. Bu üçüncü aşamayla ilgili olarak ekonomik ilişkilerin ve meselelerin iki yönünü göz önünde bulunduruyoruz: sözleşme şartları ve değer kaynağı.

Arka Plan Bilgisi ve Kaynak Taraması

Bu kısımda, ilk olarak ana akım iktisat alanında beşerî sermaye kavramının gelişimi üzerine; sonrasında ise İslamî literatürde iş gücü-sermaye ilişkilerine ve beşerî sermaye kavramına odaklanacağız.

Ana Akım İktisatta ‘Beşerî Sermaye’ Kavramının Gelişimi

Bu kavram Adam Smith’in çalışmalarında doğrudan kullanılmamış olsa da beşerî sermayeye yapılan ilk referans genel olarak Adam Smith’e atfedilmektedir. Bu tür bir atfın yersiz olduğu söylenemez; çünkü *Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir İnceleme* isimli kitabında Smith (1776/2005), ulusal düzeyde sabit sermayenin; tüm faydalı makinelerden ve ticaret araçlarından, tüm kârlı yapılardan, arazi ıslahlarından ve *toplumun tüm sakinlerinin ve üyelerinin edinilmiş ve faydalı yetilerinden*³ oluştuğunu açıklamaktadır.

Beşerî sermaye kavramının tarihsel kökenlerini araştırırken Kiker (1966) insanları ve/veya yetilerini sermaye olarak telakki eden bazı isimlerden söz etmektedir. Adam Smith de bu isimler arasında yer almaktadır. Kiker tarafından sözü edilen bir diğer isim ise Irving Fisher’dır. Hodgson (2014) beşerî sermaye teriminin resmî olarak ilk kez ortaya çıktığı yerin Fisher’ın makalesi olduğu bilgisini vermektedir. Aslına bakılırsa, Fisher (1897) şunu yazmaktadır: “İlk anlamıyla sermayenin en doğal sınıflandırılması; beşerî sermaye, toprak sermayesi ve daha iyi bir isim bulunmadığı için ürün olarak adlandırabileceğimiz şey şeklindedir.”

Dolayısıyla, kavramın kökenini, 1776’daki dolaylı kullanımı olarak da 1879’daki doğrudan kullanımı olarak da kabul etsek, beşerî sermayenin modern bir kavram olduğunu kolayca söyleyebiliriz. Ancak, kavram bunun öncesinde kullanılmamış olsa

da, özünde taşıdığı anlam, çok uzun süredir insan hayatının bir parçası olagelmıştır. Bu noktada, beşerî sermaye kavramının içsel manasını netleştirmemiz gerekir. Giriş bölümünde de açıklandığı üzere, beşerî sermaye genel anlamıyla ekonomik bir değer üretme sürecinde olan bir insanla ilgili her türlü nitelikler. Söz konusu olan nitelikler, bir yeti, bir beceri, zekâ, bilgelik vs. olabilir. Burada şu soruyu sormamız gerekir: “Bu ve bunlara benzeyen nitelikler daha önceki zamanlarda da göz önünde bulundurulmamış mıydı?” Cevap: bulundurulmuştu.

Bu durumda, eğer insani niteliklerin önemi antik zamanlardan beri zaten yeterince iyi biliniyorsa ve değeri de takdir ediliyorsa bağımsız bir kavrama neden ihtiyaç duyuldu? Bu, cevaplanması gereken önemli bir sorudur. Aslına bakılırsa bu, modernleşmeyle ve modernleşmenin zihinler ve bakış açıları üzerindeki etkisiyle yakından ilgilidir. Çünkü her şeyden önemlisi, o zamanlarda sermayenin anlaşılması ve değerlendirilmesiyle ilgili büyük bir değişiklik yaşanmıştır.⁴ Beşerî sermaye kavramının kendisinden çıkarıldığı sermaye kavramı, sanayileşmeye kadar parasal bir anlamda kullanılmaktaydı. Sonrasında ise anlamı üretim araçlarına kaymıştır. Neoklasik dönemde, sermayenin anlamı, fiziksel sermayeye odaklanmıştır. Bugün ise sermayenin sınırları, beşerî sermaye, toplumsal sermaye vs. gibi neokapital kavramların da dâhil edilmesiyle birlikte daha da genişlemiştir. Sermayenin anlamının dönüşümü için bk. (Cannan, 1921; Hodgson, 2014). Sermaye kavramının yaptığı uzun yolculuğa karşın bu kavramla ne ifade edildiğine dair hâlâ bir görüş birliği söz konusu değildir. Aksine sermayenin anlamının dönüşümü, beraberinde ciddi problemleri de getirmiştir. Bu bağlamda en temel üç problem şunlardır: faizin kâr ile karıştırılması -özellikle de marjinalist yaklaşımdan dolayı-, ölçme problemi ve neokapital kavramların da dâhil edilmesine bağlı olarak ortaya çıkan problemler. Zikredilen bu son problem, aşağıda ayrıntılı bir şekilde açıklanacaktır.

İkinci olarak sanayileşme süreci ile birlikte ölçme ve nicelleştirme yönünde yoğun bir istek ortaya çıkmıştır. Beşerî sermaye kavramının, yani insani niteliklerin etkisinin ölçülmesinin, gelişiminin arkasında da benzer bir saik söz konusudur. Bununla ilgili olarak Kiker (1966), insanların değerini hesaplamak için kullanılan iki yöntemi açıklamaktadır: üretim maliyeti ve kapitalize edilmiş kazanç prosedürleri. Kiker, bir insanın parasal değerinin hesaplanması yönündeki ilk girişimin 1691 yılı civarında Sir William Petty tarafından yapıldığı bilgisini vermektedir. Ancak bu konuda yapılan ilk bilimsel çalışma, William Farr'a aittir ve 1853 yılında gerçekleştirilmiştir. Diğer yandan, Ernst Engel de 1883'te bir üretim maliyeti prosedürünü kullanmıştır. Buna ek olarak Dublin ve Lotka 1930'da insani değerlere dair hesaplamalar yapmışlardır. Kiker, beşerî sermaye değerlerini ya da bunların bileşenlerini hesaplamakla ilgilenen herkesin Farr, Dublin ve Lotka'nın çalışmalarını başlangıç noktası olarak alması gerektiğini savunmaktadır. İlk nicelleştirme girişimlerinin, sanayileşmenin erken dönemlerine denk gelmesi şaşırtıcı değildir. Ayrıca şu da ilgi çekicidir ki hem Petty hem de Farr İngiltere'den yani sanayileşmenin doğduğu yerden. Daha geniş bir bakış açısıyla, vanLeeuwen (2007) şunu belirtmektedir: "Beşerî sermaye fikri, fiziksel sermayenin uzun vadeli büyümeyi açıklamak için tek başına yeterli olmadığının farkına varılmasıyla ortaya çıkmıştır." Ampirik çalışmaların, beşerî sermayenin büyüme üzerindeki etkisini ölçmeye odaklanmasının nedeni de budur. Ancak bu, beşerî sermayenin nicelleştirilmesinin sorunsuz bir şekilde başarılabilir olduğu anlamına gelmemektedir. Bu konuyla ilgili sorunlar aşağıda açıklanacaktır.

Beşerî sermaye kavramı, Schultz'un (1961) çalışmasıyla birlikte daha yaygın bir hâle gelmiştir. Schultz, ünlü makalesine, insanların insanı bir sermaye olarak değerlendirmekten kaçınmalarının sebeplerini açıklayarak başlamaktadır. Schultz'a

(1961) göre, "İnsanlar üzerine yatırım yapmak fikri bile, bazı larımıza hakaret gibi gelmektedir. Değerlerimiz ve inançlarımız bizi, insanları sermaye malları olarak görmekten alıkoymaktadır; burada söz konusu olan iğrenç bir kurum olan kölelik değildir." Schultz, insan kaynaklarının hem niteliksel hem de niceliksel boyutlara sahip olduğunu tasdik etmektedir. Bu bağlamda, sermaye mallarının üretimi için yapılan harcamalar üzerinden sermaye oluşumunun büyüklüğünün hesaplanması uygulaması, beşerî sermayenin oluşumu için de yeterlidir. Yine de, fiziksel sermayeden farklı olarak tüketim için yapılan harcamalarla yatırım için yapılan harcamalar arasında bir ayırım yapma noktasında bir zorluk söz konusudur.

Beşerî sermayenin tanımıyla ilgili olarak bir fikir birliği söz konusu olmasa da aşağıdaki alıntı bize bugün bu kavramın ulaştığı nokta hakkında bir ipucu verebilir. OECD Raporu'na (2001) göre beşerî sermaye, "Bireylerde somutlaşan ve kişisel, toplumda ve ekonomik refahın yaratılmasına olanak sağlayan bilgi, yetiler, yetkinlikler ve niteliklerdir."

Eğer bugünkü bağlamıyla beşerî sermaye kavramının gelişiminin başlangıcı olarak 1960'ları kabul edecek olursak bu yarım yüzyıllık gelişim sürecinin problemlerden ve eleştirilerden pek de uzak kalmadığının belirtilmesi gerekir. Beşerî sermaye kavramıyla ilgili temel problemleri ve eleştirileri şu şekilde sıralayabiliriz: 1. Ölçme problemi, 2. Teminatlandırılmama problemi, 3. Marksçı bakış açısıyla getirilen eleştiriler. İlk meseleyle ilgili olarak van Leeuwen (2007) şu noktayı netleştirmektedir: "... Beşerî sermayenin dar bir tanımını kullanılacak olsa bile, bir beşerî sermaye stok serisinin parasal terimlerle hesaplanması son derece veri-ve-zaman-yoğun bir işlemdir." Van Leeuwen eğitimsel stokun vekil olarak kullanılmasının bu kadar popüler olmasının nedeninin de bu olduğunu açıklamaktadır. Ancak bu da prob-

lemlerden azade değildir. Örneğin; kayıt oranları stoklar değil akışlardır. Ancak vanLeeuwen tarafından da öne sürüldüğü üzere, büyümedeki gerilemelere yerleştirilmek istendiklerinde bu yöntemler zorluk yaratmaktadır. Burada şu da belirtilmelidir ki eğer beşerî sermaye tüm bu olumsuzluklara karşın ölçülebilse dahi daha büyük bir sorun olarak değer biçme problemi hâlâ yerinde durmaktadır.

İkinci problemle ilgili olarak Hodgson (2014) şunu söylemektedir: "... sermaye sahibi kendi fabrikaları ve makinelerinin sağladığı teminat temelinde borç para alabilir ancak işçilerin böyle bir teminatı yoktur." Bu yüzden, Hodgson (2014) müstehzi bir şekilde şunu önermektedir: "Eğer beşerî sermaye kavramını kabul ediyorsak teminat gösterilebilir sermayeyi tanımlamak için başka bir kelime bulmak zorundayız."

Üçüncü meseleyle ilgili olarak Bowles ve Gintis (1975) şunu söylemektedirler: "Beşerî sermaye teorisi, tıpkı neoklasik iktisadın geri kalan kısmı gibi insanın mutluluğunun ve ıstırabının kaynaklarını nihai olarak insan doğasının kendisiyle etkileşimine oturtmaktadır. Bu çerçevede, neredeyse her türlü baskı ya da eşitsizlik için zarif bir özür sağlamaktadır..."

Özetlemek gerekirse, insani nitelikler en erken dönemlerden itibaren göz önüne alınmış ve değerleri takdir edilmiştir. Bu anlamda, beşerî sermaye kavramı yeni bir şey değildir. Yeni olan şey, modern insanların ekonomik kavramlarla ilgili olarak dönüşüme uğramış olan zihin yapısıdır. Ayrıca, modern insanların her şeyin değer yaratımı üzerindeki nicel etkisini ölçme arzusu da yeni bir şeydir. Bu bağlamda, beşerî sermaye kavramının oluşturulmasının nedeni, sermaye anlayışının sanayileşme ile birlikte dönüşüme uğraması ve aynı zamanda her bir büyüme unsurunun ölçülmesine dair bir arzunun ortaya çıkmış olmasıdır. Ancak, yukarıda da açıklandığı üzere, bu durum bu çiçeği burnunda kavramın sorunlardan uzak kaldığı anlamına gelmemektedir.

İslamî Literatürde İş Gücü-Sermaye İlişkileri ve Beşerî Sermaye Kavramı

Bir önceki alt kısımda da açıklandığı üzere, beşerî sermayenin ifade ettiği şey, eski zamanlardan beri bilinmektedir. Bu, Müslüman toplumlar için de geçerlidir. O zamanlarda, insani nitelikler iş gücünde içkin bir şekilde vardı. Bu bağlamda aşağıdaki hadisi bir örnek olarak verebiliriz:

Hz. Ayşe tarafından rivayet edilmektedir: Allah'ın Elçisi ve Ebûbekir, Bani Ed-Dil kabilesinden putperest (Kureyş putperestlerinin dinine mensup) bir adamı uzman kılavuz olarak tuttular (Buhârî, 1994, C. 3, s. 465).

Bu hadisten anlaşılacağı üzere, bir kişi özellikle sahip olduğu uzmanlıktan dolayı işe alınmıştır. Konuyla ilgili olarak İslam tarihinde işçilerin niteliklerine bağlı olarak daha yüksek iştirak oranlarını elde edebildiği iş gücü-sermaye ilişkilerine de göz atılabilir. Ayrıca, eski zamanlarda, iş gücü asli değer kaynağı olarak kabul edilirken sermaye iş gücünün bir türevi olarak görülmektedir. Modernleşmeyle birlikte değişen şeylerden biri de budur; değerın temel kaynağı olarak artık sermaye kabul edilmektedir.

İslamî literatürde emek odaklı çalışmalar Orta Çağ'a kadar uzanmaktadır. Ekonomik düşünce tarihinde iş gücünü asli değer kaynağı olarak sunan ilk âlimin İbn-i Haldûn(1332-1436) olduğu yaygın olarak kabul edilen bir savdır. Ünlü eseri Mukaddime'de İbn-i Haldûn(n.d., 1375), "... kârın temel dayanağı iş gücüdür." diye yazmaktadır. Bu tür bir tanımlama, insanların çeşitli niteliklerinin bir sonucu olarak iş gücünde ortaya çıkan farklılıkların, farklı kârlar elde edilmesine neden olacağına işaret etmektedir. Sermaye ve iş gücü arasındaki ilişkiyle ilgili olarak İbn-i Haldûn(1375) şunu söylemektedir: "... bir kişinin kazan-

dığı ve elde ettiği sermaye, eğer zanaatından kaynaklanıyorsa kişinin emeği üzerinden elde edilen bir değerdir. Bu, müktesep (sermayenin) anlamıdır.”

Yapılan çalışmalarda emeğe gösterilen ilgi, İbn-i Haldûn'dan sonra da devam etmiştir. İslam tarihi boyunca emek algısı ve emeğin doğasıyla ilgili çalışmalara dair, Azid'in çalışmasına (2005) başvurulabilir. Ancak emeğin doğasını, özelliklerini ve iş gücüyle ilgili hesaplamaları ele alan İslamî çalışmaların gelişimi için 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar beklenmesi gerekmiştir. Bu dönem, aynı zamanda İslam iktisadının münferit bir çalışma alanı olarak tesis edildiği bir dönemdir. Bu tür bir olgunun sebeplerinin anlaşılması için daha detaylı araştırmaların yapılması gerekmektedir ancak yukarıdaki açıklamalar temel alınarak İslam tarihinde, sermayenin anlamına dair içsel bir dönüşümün yaşanmadığı söylenebilir. Sermaye kavramına dair yaklaşımların bir karşılaştırmasını yapan Sadeq (1989), şunu söylemektedir: "... İslam'da, sermayeden elde edilecek sabit getiriye izin verilmez ancak bir binadan elde edilen sabit bir getiriye (kira) izin verilir; dolayısıyla bina sermaye olarak tanımlanamaz." Ayrıca Sadeq, İslamî bir açıdan bakıldığında zaman, ana akım iktisadın aksine, üretilen üretim araçlarının da sermaye olarak kabul edilemeyeceğini öne sürmektedir. Şu da belirtilmelidir ki sermaye kavramına dair yaklaşımlardaki değişiklikler ve kavramın bugünün dünyasında İslamî bir bakış açısıyla nasıl değerlendirildiği meselesi, üzerinde detaylı araştırmalar yapılması gereken konulardır.

Yaklaşık on yıldır, doğrudan beşerî sermaye üzerine eğilen çalışmalarla İslam iktisadında daha sık karşılaşılmaktadır. İslam iktisadında beşerî sermaye ile ilgili çalışmalar, kavramın sahip olduğu potansiyel etkiden dolayı önemlidir, tıpkı ana akım iktisattaki çalışmaların çoğunda da söz konusu olduğu gibi. Bu bağlamda, Thaib (2013) ve Yusoff (2011), beşerî sermayenin bir ülkenin gelişimi üzerindeki potansiyel etkisinden söz etmektedir.

İslamî görüşler ile beşerî sermaye kavramını birleştirmeye çalışan bir yaklaşıma sahip olan bir başka gruptan daha söz edebiliriz. Bu bağlamda, Rafiki ve arkadaşları (2014), hem bu dünyayla hem de diğeriyle ilgili meseleleri kapsayacak ve Müslümanlara yalnızca kârlarını maksimize etme arayışı içerisinde olmamalarını, aynı zamanda *maslahatı* (kamu yararı) da gözetmeleri gerektiğini hatırlatacak bir 'İslamî beşerî sermaye' kavramını tanımlamışlardır. Abu Samah ve arkadaşları (2011), Hz. Muhammed (s.a.v)'in yönetim uygulamalarının ve yetilerinin insani sermaye gelişimine katkısını ele almaktadırlar. Hashi ve Bashiir (2009), insani sermaye gelişimine dair ana akım teorileri insan hayatını sürekli bir dönüşüm ve değişim içerisinde yükselen bir süreç olarak ele alırken 'İslam'ın tevhidi yaklaşımının' metafiziksel ilkelere ve etik değerlere dayandırıldığını belirtmektedirler.

Son olarak alternatif yaklaşımlara sahip olan bir başka grup çalışmadan söz edebiliriz. Choudhury (2012), çalışmasında beşerî sermaye yerine insan potansiyeli tabirini kullanmayı tercih etmiştir. Bu yalnızca bir kavramsallaştırma meselesi değildir. Bundan daha derin bir şeydir çünkü ona göre optimallik, durağan durum dengesi, öngörülebilirlik ve ekonomik rasyonalizm gibi eski ana akım postulatlar, beşerî sermaye kavramında içsel olarak bulunmaktadır. Bu yüzden, bu kavram İslam'ın evrimsel öğrenme modelinin fenomenolojisinde kendine yer bulamaz. Daha teorik bir eleştiri getiren Zaman (2009), şunu öne sürmektedir: "Beşerî sermaye, insan kaynakları geliştirme ve iş becerilerini ve verimliliği geliştirme terimlerinin bir ilerleme aracı olarak kullanımı, insanları üretim sürecindeki bir girdi olarak ele alan mevcut baskın görüşün altını çizmektedir. Bu, insanların gelişiminin asıl amaç olduğu, üretim araçlarının vs. ise ancak bu amaca giden bir araç olarak kullanılmaları dolayısıyla faydalı olduğu şeklindeki İslamî görüş ile çelişmektedir."

Özetle, üretime ve değer yaratımına katkıda bulunan insani nitelikler Müslüman toplumlar tarafından da her zaman bilinmekte ve değerleri takdir edilmekteydi. Tüm bu niteliklerin emeğin doğasında var olduğu düşünölmekteydi. Bu olgu, aynı zamanda emeğe atfedilen büyük önemle de bağlantılıdır. Dolayısıyla, 14. yüzyıl gibi erken bir dönemde değerin temel kaynağı olarak emeğin gösterilmesi şaşırtıcı değildir. Hem sanayileşmenin sermaye kavramının algılanması üzerindeki etkisi hem de nicelleştirme arzusu sonradan ortaya çıktığı ve iş gücü ile beşerî sermaye gibi ayrı bir terimin geliştirilmiş olması ile ilgili detaylı araştırmaların yapılabilmesi için modern bir disiplin olarak İslami iktisadın 20. yüzyıldaki doğuşunun beklenmesi gerekmektedir. Beşerî sermaye ile ilgili çalışmalar bu alan içerisinde, özellikle de son yirmi yıldır daha görünür hâle gelmiştir. Bazıları İslami görüşler ile beşerî sermaye kavramını birleştirmeye çalışırken yapılan bu çalışmaların çoğu ya bu terimi mutlak bir kavram olarak kabul etmiş ve İslam literatüründe bu kavrama tekabül edecek bir terim bulmaya çalışmışlardır ya da sağladığı imkânlar dolayısıyla terimin önemini teslim etmişlerdir. Eleştirel ve alternatif bir görüş geliştirmeye çalışan az sayıda çalışma da söz konusudur.

Değerlendirme

Bu kısımda, beşerî sermaye kavramını İslam iktisadı fihkî perspektifinden inceleyeceğiz. Bu bağlamda, bizi yönlendirebilecek iki önemli nokta söz konusudur. İlk nokta şudur; beşerî sermayenin potansiyellik yönünden farklı olarak iş gücü kesinlik ile ilgilidir. Bu da İslam iktisadı fihkının kendisine mesele olarak neden beşerî sermayeyi değil de iş gücünü seçtiği sorusunun cevabını vermektedir. Çünkü bir sözleşmenin konusu olabilecek olan, iş gücüdür. Bu bağlamda aşağıdaki hadisleri aktarıyoruz.

- (1) Malik şöyle söyledi: "Eğer bir kişi mudârebeye (sermaye-emek ortaklığı) girse bu ücret karşılığı çalışmak demektir ve ücret karşılığı çalışmak ancak açık ve belirli koşullarla iyidir." (Mâlik, 2005, Bahis 32, Hadis 6).
- (2) Yatırımcının (mudârebede) vekile, belli bir kişiyi kastederek yalnızca filanca kişiden satın alması gibi şartlar koşmasına izin verilmemiştir. Buna izin verilmemiştir çünkü bu durumda o kendisinin ücretle tuttuğu elemanı olur (Mâlik, 2005, Bahis 32, Hadis 6).

Bu iki hadis, emeğin iki tür sözleşmenin konusu olabileceğini göstermektedir; ortaklık ile açık ve belirli koşullara dayanan kira sözleşmesi ve kişinin ücret karşılığı tutulması. 'Açık ve belirli koşullar' tabiri ile iyi tanımlanmış bir görev, zaman dilimi ve ücret gibi özellikleri kastediyoruz. Ortaklık sözleşmesi söz konusu olduğunda, bir işçinin sahip olduğu niteliklere bağlı olarak daha yüksek iştirak oranlarına sahip olabileceğini daha önce belirtmiştik. Her iki durumda da bir kişi eğitimsel arka planına vs. bağlı olarak potansiyelle sahip olabilir ancak kişi bu potansiyeli hayata geçirmediği sürece, nihai sonuçlar üzerinde bunun etkisi olmayacaktır; ister ücret açısından olsun ister kâr açısından. Diğer bir deyişle, bu kişinin sahip olduğu potansiyel, sözleşme koşulları ne kadar yerine getiriliyorsa o kadar göz önünde bulundurulacaktır. Dolayısıyla bir beşerî sermaye hiçbir zaman bir sözleşmenin konusu olamaz.

İkinci nokta, değer kaynakları ile ilgilidir. Örneğin, bir ortaklık sözleşmesinin sonucunda kâr adı verilen bir ekonomik değer yaratıldığında, Hanefiler ve Hanbeliler için kâr hakkı üç şeye bağlı olarak ortaya çıkar; sermaye, çalışma ya da *damân* (-kefalet). Buradaki çalışma, bir işçi için hakkında sözleşme yapılan çalışmadır. Dolayısıyla, değer yaratımı ile emek arasında doğrudan bir ilişki vardır. Ancak beşerî sermaye ile değer yara-

tımı arasında yalnızca dolaylı bir bağlantı vardır çünkü beşerî sermaye, potansiyel bir formdadır. Bu noktayla ilgili olarak İmam Müslim, Sahih-i Müslim (n.d., 2000) kitabının Ticari Faaliyetler bölümünün giriş kısmında, aşağıdakileri söylemektedir: "... kâr getiren şey yalnızca yatırılan sermaye değildir; bu, inisiyatifin, girişimin ve girişimcinin verimliliğinin de eşit derecede bir sonucudur. Bir kişi emeğini ortaya koyduktan ve zorluklara katlandıktan sonra fayda elde eder." İmam Müslim'in inisiyatif, girişim ve verimlilik gibi insani niteliklerden emek etiketi altında söz etmesi dikkat çekmektedir. Bu ikinci nokta ile ilgili olarak konuyla ilgili fikirleri yukarıda açıklanan İbni Haldûn'a da başvurulabilir.

Nihayetinde, beşerî sermaye gibi bir kavram yerine, insani nitelikleri bünyesinde barındıran emek, iki temel nedenden dolayı İslam iktisat hukukunun konusunu teşkil etmektedir: ister ücret karşılığında tutma olsun isterse ortaklık, bir sözleşmenin konusu yalnızca ikincisi olabilir ve ikinci olarak da emek ile değer arasında doğrudan bir bağlantı vardır ancak beşerî sermaye ile değer arasında aynı ilişki söz konusu değildir. Bu nedenlerin ikisi de beşerî sermayenin potansiyellik yönüne dayanmaktadır. Choudhury'nin kendisine ait alternatif beşerî sermaye kavramını insani potansiyel olarak isimlendirmesinin nedeni de muhtemelen budur. Bu yüzden İslamî iktisat fikhının perspektifi, bu bağlamda son derece katı ve iyi tanımlanmıştır. Bu aynı zamanda entelektüel sermaye gibi kavramların da neden İslam fikhına dayandırılmayacağını açıklamaktadır. Ancak İslam iktisadının doğuşuyla birlikte insani nitelikler meselesi, beşerî sermaye etiketi altında ya da alternatif tanımlarla münferit kavramlar olarak fıkhi perspektifin dışında değerlendirilebilir.

Sonuç

Bu makalede, beşerî sermaye kavramını eleştirel bir şekilde incelemeye çalıştık. Bunu yaparken, öncelikle bu kavramın ifade ettiği şeyin modern zamanlardan önce de gayet biliniyor olmasına karşın, beşerî sermaye kavramının iki temel nedenden dolayı geliştirildiğini öne sürdük; kavramsal ve zihinsel dönüşüm ile nicelleştirme arzusu. Bu nedenlerin her ikisi de Batı dünyasında başlayan sanayileşme ile son derece yakından bağlantılıdır. Buradaki mesele Batı tarafından geliştirilmiş olan her bir kavramın meşruiyetini sorgulamak değil, her ne kadar böylesi bir etki ve kopuş, bu makale boyunca sıralanan ve açıklanan problemlerden dolayı beşerî sermaye kavramı söz konusu olduğunda görüldüğü gibi olumlu bir anlam taşımasa da modernleşmenin muazzam etkisini ve eski zamanlarla bugün arasındaki ilişkinin nasıl keskin bir şekilde kopmasına neden olduğunu göstermektir.

Bu yüzden, eleştirel yaklaşımımızı sürdürürken bu kavramı İslam iktisat hukuku açısından inceledik. Beşerî sermaye gibi bir kavram yerine insani nitelikleri içinde barındıran emeğin, iki temel nedenden dolayı İslam iktisat fihhının konusunu teşkil ettiği sonucuna vardık: ister ücret karşılığında kiralama sözleşmesi olsun isterse bir ortaklık sözleşmesi, bir sözleşmenin konusunu yalnızca emek oluşturabilir ve emek ile değer arasında doğrudan bir ilişki vardır. Aynı zamanda bu nedenlerin ikisinin de beşerî sermaye kavramında içsel olarak bulunan potansiyellik yönü ile de yakından ilgili olduğunu vurguladık.

Ayrıca ancak 20. yüzyılda İslamî iktisadın doğuşuyla birlikte insani nitelikler meselesinin beşerî sermaye etiketi altında ya da alternatif tanımlarla münferit kavramlar olarak fıkhi perspektifin dışında değerlendirilebilir hâle geldiğini belirttik. Bu noktayı da İslam iktisadı literatüründeki ilgili çalışmalarla aydınlattık.

Burada şunun da belirtilmesi gerekir ki bu makale alternatif bir kavramı yeniden tanımlamak amacını gütmemektedir çünkü böyle bir amaç İslam iktisat fıkhnının sınırlarının dışında kalmakta ve İslam'ın (ahlâk gibi) ve iktisat biliminin (değer kuramı gibi) farklı yönlerinin de göz önünde bulundurulmasını gerektirmektedir. Choudhury'nin (2012) girişiminin bu açıdan dikkate değer bir girişim olduğunu belirtmek isteriz.

Notlar

- 1 Burada, iktisadın İslami olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceğine dair ya da İslami bir iktisadın mümkün olup olmadığına dair tartışmalarla ilgili detaylara girmeyeceğiz. Ayrıca, bu disiplinin 20. yüzyıl gibi geç bir tarihte ortaya çıkmasının sebeplerinin ele alınabilmesi için müstakil bir araştırmanın yapılması gerekmektedir. İktisat alanında İslami düşünce tarihi ve İslam iktisadı ile ilgili daha fazla okuma yapmak için bk. El-Ashker & Wilson, (2006).
- 2 Kalın harflerle yazılan kelimeler Zaman'ın kendisine aittir.
- 3 İtalikle yazılan kısımlar bize aittir ve beşerî sermayenin içeriğini ifade etmektedir.
- 4 Sermayeye dair bakış açısındaki değişikliklerin mi modernleşmenin yolunu açtığı, yoksa bunun tersinin mi söz konusu olduğunu söylemek zor. Belki de ikisinin de geçerli olduğunu söylemek daha doğru olacaktır.

Kaynakça

- Abu Samah, S. A., Jusoff, K., Nor M. R. M., & Suliaman, I. (2011). Prophetic best practices in business for human capital development. *GJAT*, 1(1).
- Al-Bukhari, M. I. I. (1994). *Sahih al-Bukhari*. Madinah: Darussalam. (Original work published in the 9th century).
- Azid, T. (2005). The concept and nature of labour in Islam: A survey. *Review of Islamic Economics*, 9(2), 93-124.
- Bowles, S., & Gintis, H., (1975). The problem with human capital theory: A Marxian critique. *The American Economic Review*, 65(2), 74-82.
- Cannan, E. (1921). Early history of the term capital. *Quarterly Journal of Economics*, 35, 469-481.

- Choudhury, M. A. (2012). Human potential, wellbeing and philanthropy: A philosophico-economic inquiry. *International Journal of Management Research and Business Strategy*, 1(1), 1-19.
- El-Ashker, A. & Wilson, R. (2006). *Islamic economics: A short history*. Leiden: Brill.
- Fisher, I. (1897). Senses of "capital". *The Economic Journal*, 7(26), 199-213.
- Hashi, A. A., & Bashir, A. (May, 2009). *Human capital development from Islamic perspective*. Paper presented at the International Conference on Human Development, UMP Kuantan Pahang, Malaysia.
- Hodgson, G. M. (2014). What is capital? Economists and sociologists have changed its meaning: Should it be changed back? *Cambridge Journal of Economics*, 38(5), 1063-1086.
- Ibn Khaldun, A. B. M. (1375). *The Muqaddimah* (Trans. F. Rosenthal). Retrieved from http://asadullahali.files.wordpress.com/2012/10/ibn_khaldun_al_muqaddimah.pdf.
- Imam Malik. (2005). *Al-Muwatta*. Madinah: Madinah Press. (Original work published in 8th century)
- Imam Muslim. (2000). *Sahih Muslim*. Madinah: Darussalam. (Original work published in the 9th century)
- Kiker, B. F. (1966). The historical roots of the concept of human capital. *Journal of Political Economy*, 74(5), 481-99.
- OECD. (2001). *The well-being of nations: The role of human and social capital*. Paris: OECD Publications. Retrieved from <http://www.oecd.org/site/worldforum/33703702.pdf>
- Rafiki, A., AlKhalifa, K. M., & Buchari, I. (2014). Islamic human capital and firm performance: An evidence of small and medium enterprises in Bahrain. *International Journal of Business and Management*, 9(4).
- Sadeq, A. H. M. (1989). Factor pricing and income distribution from an Islamic perspective. *Journal of Islamic Economics*, 2(1), 45-64.
- Schultz, T. W. (1961). Investment in human capital. *The American Economic Review*, 51(1), 1-17.
- Smith, A. (2005). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. Electronic Classics Series Publication. (Original work published in 1776)
- Thaib, L. (2013). Human capital development from Islamic perspective: Malaysia's experience. *European Journal of Management Sciences and Economics*, 1(1).
- vanLeeuwen, B. (2007). *Human capital and economic growth in India, Indonesia, and Japan: A quantitative analysis, 1890-2000* (Published PhD thesis). Utrecht.
- Yusoff, M. B. (2011). Zakat expenditure, school enrollment, and economic growth in Malaysia. *International Journal of Business and Social Science*, 2(6).
- Zaman, A. (2009). Islamic economics: A survey of the literature. *Islamic Studies*, 48(4).
- Zaman, A. (March, 2013). *Redefining Islamic economics*. Paper presented at the Basic Concepts and Thoughts in Islamic Economics, Istanbul.